ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Խմբագրութենէն ոդղակուռած։)

56· Macler Frédéric — Les dew arméniens, Parsifal, Iconographie danié-lique. Paris, E. Leroux, 1929, 8⁰ p. 132. [Petite bibliothèque arménienne, XII.] *Գին՝* 30 fr.

57· — — L'enluminure arménienne profane. Paris, P. Geuthner, 1928, 4⁰, p. 44 + Planche 93. *Գին՝* 300 *Ֆր.*։

58· Millet Gabr. et Sirarpie Der-Nersessian — Le psautier arménien illustré. *Արտատ.* R. d. E. Arméniennes, tome IX, Fasc. 1, p. 137—181.

59· Nerses von Lampron, Erzbischof von Tarsus: Erklärung des „Versammlers" (Predigers). *Մեկնութիւն Ժողովողի, Ներսէսի եպիսկոպոսի Տարսոնի*։ Herausgegeben und übersetzt von Dr. Max, Herzog zu Sachsen. Leipzig, O. Harrassowitz, 1929, 8⁰, S. 187.

60· Peeters P. — La catégorie du duel dans les langues indo-européens et chamito-semitiques, par M. Cuny. Rapport du — —. Bruxelles 1929. [Extrait des Bulletins de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. 5ᵉ série, t. XV, no. 6, p. 192—196.]

61· — — Linguistique caucasienne: A. Dirr: Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig 1928. Extrait du Museon [1920], p. 100—111.

62· — — Un nouveau document sur l'histoire des Turcs? Bruxelles 1929, 8⁰, p. 6. [Extrait de Byzantion, t. IV.]

63· Royen, Dr. Gerlach — Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie, mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen. Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1929, 8⁰, S. XVI + 1030. [Anthropos-Bibliothek, Bd. IV.]

64· Rucker A. — Mechitharisten [*հատուած ի համայնագիտարանին*] Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Bd. III, S. 2059.

65· Tékéian Charles-Diran — Marseille, la Provence et les Arméniens. Marseille, Institut historique de Provence, 1929, 8⁰, p. 72.

66· Torkomian, Dr. V. — Quelques mots sur l'origine de Georges Baglivi. Bulletin de la société française d'histoire de la médecin, t. XXIII (1929), p. 306—308.

67· — — Un vénérologue arménien au XIXᵉ siècle. Bulletin de la société française d'histoire de la médecine, t. XXIII (1929, Paris), p. 309—315. Extrait.

68· — — Un manuscrit arménien sur le traitement de la peste au moyen de la fève de Saint Ignace. Extrait de „Bul. Soc. Hist. Méd., t. XXIV, 1930, p. 24—29.

69· Zorell Franz — Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörterverzeichnis. Rom 1930, 8⁰, p. 164. *Գին՝* 40 L.

70· Hippolytus Werke. IV. Band. Die Chronik, hergestellt von Adolf Bauer (†). Durchgesehen und herausgegeben von Dr. Rudolf Helm. Nebst einem Beitrag von J. Markwart. Leipzig, J. C. Hinrichs, 1929, 8⁰, VIII + 562 SS. *Գին՝* 43 M.

71· Karst Joseph — Armeno-Pelasgica. Geschichte der armenischen Philologie in kritischer Beleuchtung nach ihren ethnologischen Zusammenhängen dargestellt. Mit Beilagen und Exkursen über die asianisch-mediterranische Vorgeschichte. Heidelberg, C. Winter, 1930, 8⁰ XII + 215 SS. (gedruckt: Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei). *Գին՝* 10 M.

72· Minorsky V. — Tiflis. Tirage à part de l'Encyclopédie de l'Islam. 1930, p. 791—802.

73· Peradze, Dr. Gregor — Zur vorbyzantinischen Liturgie Georgiens. *Արտատ.* Le Museon *Թէրթէն*, 8, էջ 10.

74· Curiel Carlo L. — La fondazione della colonia armena in Trieste. Trieste, 1930, 8⁰, pp. 339—379. [Estratto dall' „Archeografo Triestino", 1929/30.]

75· Աղաւունի Մ. Եպ. — *Մխարանք եւ այլ ցեխուք հայ երուսաղէմի։ Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1929, 8⁰, էջք 544։* Գինն՝ 2 ւիւին։

76· [Ալլահվէրտի Տոխթ., *Որդի —*]. *Աբգարքոս փունջ մը Տոքթ. Տիգրան Ալլահվէրտիի անմոռաց յիշատակին։ Պարիս, տպ. Մասիս, 1930, 8⁰, էջ 54։*

77· Թուէյճ Մարք — *Իշխանն ու մուրացիկը. պատմուածք։ Թրգմ. Բ. Նուրիկեան։ Նիւ Եորք, տպ. Կոչնակ, 1930, 8⁰, էջ 300։* [*Հրտկ. Հ. Կրթ. Հիմն.։*] *Գին՝* 1·50 դոլար։

78· *Խրիմեան — Ամբողջական երկեր։ Նիւ Եորք, տպ. Կոչնակ, 1929, 8⁰, էջ 864 + 17։* [*Հրտկ. Հ. Կ. Հիմն.։*] *Գին՝* 3 դոլ.։

79· *Մրագիր-կանոնագիրք Հ. Կարմիր Խաչի, հիմնուած 1930 Մարտ 1ին։ Գահիրէ, 1930, 8⁰, էջ 29։*

© National Library of Armenia

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 5, 6 — ՄԱՅԻՍ—ՅՈՒՆԻՍ — ԽԴ. ՏԱՐԻ 1930

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՆՈՑՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

(Շարունակութիւն։)

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ ԵՒ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ՄԸՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ։

8· Նոյնուբիւն միտուելներու։ *Մովսէս կը յայտնարերէ իւր պատմութեան ընթացքին անչափ համակրութիւն դէպի Բագրատունիները եւ անդուլ հակակրութիւն հանդէպ Մամիկոնեաններուն. նոյն ղազարեանական վերաբերումն հաղորդակից է եւ Ղեւոնդ։*

*Բագրատունիք։ Մովսէս դիակ թէ բազդատութեան ապդն «է այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհս» Հայոց (Բ. 3)։ Բագրատունիները սերած են «ի Հրէից» եկած զօրաւոր եւ իմաստուն նահապետէ մը՝ Բագարատէն, Շամբատի որդիէն, որուն Վաղարշակ տուած է «իշխանութիւն ազգաւ Թագադիր լինել Աբշակունեաց» (Բ. 3· Համմա. եւ Բ. 33)։ Բագրատունիները տասնուած են «ի Սպեր գաւառի, ի չէնն Մամբատաւանի» (Բ. 37), մօտ ի բայերդ· անոնք ծագմամբ Աբրահամու ցեղէն են, Դաւիթ մարզպանէն սկսեալ եւ առաջնորդ տուած տապաշա. տուած են կրօնի համար պահեր (Բ. 24). Եղած են հաւատարիմ նախարարները Հայ Թագաւորներու, պայմանները պրպտելով (Բ. 37), սիրասէրները Արտաչէս իւր դայեկին՝ Մամբատայ ծառայութեան կը վարձատրէ տալով անոր «բայց Տիւնը կը վարձատրէ տալով անոր «բայց մէկ յերկուց գնդացն եւ ի կարմիր կօշկէ, մէկն յերկուց գնդացն եւ ի կարմիր կօշիկ, եւ աւելի քան զհայրենական գիւր թագակալ տպաւորութիւնն եւ պիշխանութիւնն արեւմտեան զօրուն՝ հաւատայ ի նա զամենայն գործս Հայոց, եւ գրոյր աշխարհս գրգռեալ կալս եւ գհամօրէն տունն արքունի» (Բ. 47)։ Մամբատ քիչ յետոյ կ'ընդունի Արտաշէսէն նաեւ «զմասն արքունի որ ի չէնս Գողթան եւ գՈւղտուս ախուեան» (Բ. 53)։ Բայց Մամբատ երկար չի վայելեր այս ամենաճոխ իշխանութիւնը· իր վրայ կը ձգէ արքայորդին Արտաւազդի նախանձը, որուն առջեւ տեղի տալով «զնաց գկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք թողլով գիշխանութիւն զօրացն Հայոց»։ Հոն «հրամանաւ Աթիւն զօրացն Հայոց» Հոն «հրամանաւ Աթիւն զօրացն Հայոց»։

կոչին Բագրատունիք Բագարատ [9]՝ Բագարիա է, եւ Ասուէ՝ Աշոտ [10], դայնակէս Վազգրիա՝ Վարազ [11], որպէս Շամբատ Սմբատ [12]» (Բ. 63)։

Հայ բանակին սպարապետութիւնը կամ «իշխանութիւնն զօրացն ամենեցուն» 760էն եաքը կը գտնուէր Բագրատունիներու ձեռքը։ 786—820 շրջանին բովանդակ Հայաստանը կը կառավարուէր Բագրատունիներէն. անոնք խնամական կապերով զօրած էին իրենց նաեւ միւս գլխաւոր նախարարութիւնները. այնպէս որ ամենայն ինչ Բագրատունիներու ակնարկութեամբ կը կատարուէր։ Թ. դարու սկիզբը Հիւսիսային կողման ամբը կը նեղկայանայ Աշոտ Սմբատեան, Արեւելեան, Արեւմտեան եւ Հարաւային կողմերունը՝ Աշոտ Սահակեանի որդիները՝ Դաւիթ, Բագարատ եւ Սահակ (տե՛ս այս մասին քիչ յետոյ)։

Նաեւ Ղեւոնդի աչքին «երեւելի են Բագրատունիք եւ նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց» (16), «ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն» (16), «խոհական հանճարով» (142), «յամենայն վարս երկրային զգաստ եւ առաքինասէր եւ ազնուական քան զամենեսեան եւ ծանօթ երկիւղին Աստուծոյ, եւ հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեան, փոյթ յուսումնասիրութեան, զարդարիչ եւ

[9] «Բագարատ մեծ իշխան ասպարապետութեան» կը յիշուի առաջին անգամ Փ. Բիւզանդի մէջ (Գ. 7, Դ. 4)։ գիտէ նաեւ Սեբէոս (էջ 6, 9) «Բագարատ որդի Փառնաւազայ». այնուհանդերձ մինչեւ Ք. դար չի պատահիր հայ պատմագիրներու քով։ Ղեւոնդ կիսէ Բագարատ Բագրատունի հայր Սահակայ (750) եւ «Սպարապետն Բագարատ, որ 785ին մեռաւ ի Դարբանդ (էջ 128 եւ 161)։ ուստի մինչեւ Ք. դար չունք գործածական չէր։ Բագարատ = Բագրատ առուգրանութիւնը Մորենացւոյ չունի մանկական է։ Կասկածեան ժամանակի բաբելոնական յիշատակարաններու մէջ կը պատահի Bagratum անուն մը (հմմտ. Albert T. Clay, Documents from the Temple Archives of Nippur, էջ 84)։ Եթէ անպատճառ երբայական ծագումէ ուզենք համարիլ անունս, չատ չատ պիտի համեմատուէր երբ. bkrh = կով բառին հետ, որով ոմանք Ռեբեկա անունը առագրանել կ'ուզեն (H. Bauer, Was bedeutet Rebekka? ZDMG. 1913, էջ 344)։

[10] Աչոտ պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կու գայ 601ին. «Պապ Բագրատունի, որդի Աչոտայ ասպետի». Սեբ. 56։ Բագրատունիներուն սերուած անունն եղած կ'երեւայ այս թուականէն առքը, յատկապէս Ք. եւ յաջորդ դարերուն։ Աստղ Թերեւս արաբական արտասանութեան արձագանգը նկատուի։

[11] Վարազ պահլաւական ծագումէ է. հայկական շրջաններու մէջ կը գործածուի միայն իբրեւ վերադիր. Վարազ-Տիրոց, որպէս Սմբատայ Բագրատունւոյ. Ի. գար (Սեբ. յաճախ. հմմտ. եւ Ղեւոնդ, 19)։ Վարազ-Սահակ եւայլն։

[12] Սմբատ՝ Բագրատունի տան սովորական անուն նկատուած է Ի. դարէն սկսեալ։

չինող եկեղեցեաց» (16), խաղաղասէր, սիրասէր, հակառակ ամէն տեսակ ազգամարտական ձեռնարկութիւններու (122–123, 142—143)· անոնք «բոլոր աշխարհիս պարծանքն» են, եւ «պահն պերճութեան» նախարարներու դլխին, «փառքն ազգիս Հայոց» (124)։ Բայդանդ կամ Փաւստոս չեն չռայլած այսքան դրուատիք ի պատիւ Մամիկոնեաններու։

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ։ Եթէ Բագրատունիները այսպէս բարեհոմիկ, սիրասէր եւ աշխարհաչէն կը ներկայանան, ասոնց հակառակ Մամիկոնեանները սիրանենդ եւ աշխարհաւեր են, բարեգրուժ եւ արիւնռուչ· անոնք իրենց ճանապարհը պատմութեան մէջ ողողած են արիւնով։ Արդէն իրենց բնիկ երկրին՝ ձենոց աշխարհին մէջ վատահամբաւած էին Մամիկոնեանները իբրեւ սիրանենդներ, բարեգրուժներ։ Մամգուն եւ Բդղոն եղբայրները մեծ նախարարներ էին, ձենոց թագաւորին դայեկորդիները։ Մամգուն կը չարախօսուի իւր եղբօրմէն ձենոց կուրի առջեւ իբրեւ սիրանենդ· եւ թագաւորը կը հրամայէ մահուամբ բառնալ սիրդրուժը։ Սա վտանգին վերահասու՝ կ'ապաստանի փախստեամբ ապրեցնել անձը· Արտաշիր սասանեանի քով կը գտնէ ապաստան· բայց ձենոց կուր կը պահանջէ փախստականը· երբ կը մերժուի խնդիրը՝ պատերազմով կը սպառնայ։ Արտաշիրի որդին Շապուհ հարկադրուած կը զգայ ինք զինքը հիւրին ճանապարհ ցոյց տալ, որպէս զի իջեցնէ ձեներակուրի զայրոյթը։ Մամգուն այս անգամ Հայաստան կ'ապաստանի, ուր կը գտնէ Տրդատի հիւրասիրութիւնը։ Ձիշտ այս միջոցին ընդվզած էր Հայոց թագաւորին դէմ Սլկունեաց մեծ նախարարը եւ ամրացած Ոզական բերդին մէջ կը դիմադրէր թագաւորի կամքին։ Տրդատ հրաման կ'արձակէ· «Որ ոք ածցէ առ իս զնահապետն ապստի Սլկունեաց՝ ասաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեցոյց եւ զգաստակերտս եւ զամենայն իշխանութիւն ապստի Սլկունեաց»։ Բագմահնարն Մամգուն կը մտերմանայ նենգամտութեամբ Սլկունեաց նահապետին հետ· կը հրապուրէ որսի· կը սպաննէ· սիրասիրով բերդին սրահողոպրող կը կոտորէ բերդականները· եւ այսպէս ի գին արեան կը ժառանգէ Տարօնը· այնուհանդերձ իր տոհմը կը կոչուի «Մամգոնեան», որ են Մամիկոնեանները (Բ. 84)։ Մ. Խորենացի այսպէս մեկ

նարանած է Փաւստոսի եւ Սեբէոսի հատորադած տեղեկութիւնները Մամիկոնեաններու ծագումի մասին, ցոյց տալու համար որ անոնց մուտքը Տարօնի մէջ կատարուած է սիրանենդութեամբ, ապօրէն ճանապարհով։ Այս բացատրութեամբ պիտի արդարանար Բագրատուններու սիրապետութիւնը Տարօնի վրայ, Թ. դարու առաջին տասնեակին. պիտի չքմեղացնէր Մեհրուժան Արծրունւոյ հիւրադժութիւնը, որով վասպուրական տասան խնդրող Մամիկոնեան եղբայրները դաւուեցան եւ սպանուեցան. եւ Մամիկոնեան անժառանգ հողերը բանագրաւուեցան Բագարատ եւ Աշոտ Բագրատուններէն թէ Տարօնի եւ թէ Բագրեւանդի մէջ։

Մ. Խորենացւոյ «Հայոց պատմութեան» մէջ երկրորդ անգամ երեւան կու գան Մամիկոնեանները յանձին Վարդանի, իբրեւ դործակից Տիրիթի՝ Գնելի սպանման դործին մէջ (Գ. 22—23)։ «Երդնոյր Վարդան եւ ասէր. Իմովք ականջօք լուայ ի Գնելոյ, զի ասէր. Թէ ոչ Թողում հօրեղբօր իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն զորս եղեւ[13]։ Վարդանն է, որ որսի ժամանակ «ընդ խոսս ինչ վրիպակաւ» կը սպանանէ գինեկ (Գ. 23)։ Բայց անպատուհաս չի մնար Վարդան. երբ սպատամբած Աբշահէն առ Շապուհ փախչեցաւ Աղձնեաց կ'երթար Վարդան, իր եղբայրը Վասակ հետամուտ կ'ըլլայ իրեն եւ նետահար կը սպաննէ. այսպէս Մամիկոնեան մը «ի հարապատ եղբօրէ իւրմէ» կը զատաճանուի։ Ղեւոնդ պիտի ըսէր. «արդարեւ չար սերմանցն չար արդիւնաւորութիւն»։

Հետաքրքրական է եւ այս միջադէպը. Հայոց նախարարները Գագաւն կամարարկան եւ ընկերք, որոնք Արշակ Բ.ի հետ կը պտնուէին Ցունական բաժինը, կ'որոշեն Խոսրով Գ.ի ծառայութեան մէջ մտնել· Գաբով յանձն կ'առնէ անյիշաչար ըլլալ· Գադաւն թագաւորին հաւատարմութիւնն կը յայտնէ նախարարներուն, որոնք կ'անցնին անմիջապէս Հայաստան. «Բայց Սամուէլի Մամիկոնէից Հայոց նահապետն եւ զպատճէն թղթոյն Խոսրովու կոնների յինքն ըմբռնեալ պճուղին առ Տրդատ եւ զպատճէն թղթոյն նախարարացն՝ զարուցեալ ի նոցանէ գնոց առ կայսրն Արտաշէս[14]։ ...Իսկ Արկաղեայ բարի արարեալ կաղ

[13] կը յիշեցնէ Գրիգոր Մամիկոնեանի վրէժխնդրութիւնն՝ Աշոտէն՝ իւր եղբօր Դաւթի սպանման համար (տե՛ս վերը)։

[14] Այս տողերը գրուած են, ինչպէս լինի կ'երեւայ, Ղեւոնդի ազդեցութեան տակ. կը պատմէ նաեւ [15], հրամայէ գնաւասար թղթոցն հելլէնագրով ի գլուխն իւրում գնել, զի պահեսցին յիշատակ ազգաց ապստամբողաց, որ կայ մինչեւ ցայսօր [16]» (Գ. 48)։ Ուստի գործեալ գրժութիւն նախարարաց միութեան եւ մատնութիւն։

Մամիկոնեանները առաջին անգամ Ե. դարու առաջին քառորդին կը տանան դերք գարու առաջին քառորդին կը տանան դերք Հայոց պատմութեան մէջ, «ունել գինդեսէ Հայոց պատմութեան մէջ, «ունել գինդեսէ Հայոց պատմութեան մէջ, «ունել գինդեսէ

ապչեցնեն զմեզ իր կեղծիքները, որոնք նպատակը կը հետապնդեն, Մամիկոնեան տոհմին ի պարծանս ազգին կատուցած յուշակերտներն խարդախել, ղէպքեր՝ որոնք Մամիկոնեան հերոսներու պարծանքն են եղած, վերագրել ուրիշներուն: Բագրատունիները, որոնք առանց կարեւոր յիշատակներու անցած դացած են, ներկայացուած են մեծագործ, աշխարհաշէն, քաջարի· բայց լռուած, լաւ եւս խարդախուած են նպատակաւոր չարամտութեամբ Մամիկոնեաններու գործերն, որոնք լեցուցած են Դ· եւ Ե· դարերու Հայոց պատմութեան պանծալի էջերը:

Ինչո՞ւ այս սեւատեսութիւնը Մ· Խորենացւոյ գով· ի՞նչ նպատակաւ ջանք տարած է անչքացնել ազգի մը քաջարի, տիրասէր, աշխարհաշէն գէմքերը: Եթէ Խորենացի ապառաժ վէմերէ աղբիւրներ կը բղխեցնէ ծծելու համար ջուր ի յագուրդ, ի՞նչ պատճառ ունէր արհամարհելու եւ առ ոտն կոխելու Փաւստոսի ծաղկալից մարգերէն բղխող ամենազուարթ ակունքները, հայ ժողովուրդի գրաւոր աւանդութիւնները: Ի՞նչ չահ իրեն, եթէ եկող սերունդը հաւատար իր կեղծիքներուն եւ երես դարձնէր ապագայական տան, որուն պատմագիրներն եղած էին Փաւստոս եւ Ղազար: Հակակրութիւնը կը խօսի հոն:

Այս առեղծուածի լուծման բանալին կ'ընձեռէ մեզի Ղեւոնդ: Ը· դարու Բագրատունի եւ Մամիկոնեան նախարարութիւններու մրցակցութիւնը ուսումնասիրելով ըմբռնելի կ'ըլլայ մեզի նաեւ, թէ ինչո՞ւ Մովսէս Պատմութեան մէջ կը պակսին 440ին յաջորդող չրջանին ղէպքերը, որոնց դիւցազներն էին Մամիկոնեանները, նահատակները հայրենիքի ազատութեան:

Ոչ նուազ հակակրութեամբ վարակած է հանդիպ Մամիկոնեաններու նաեւ Ղեւոնդի սիրտը: Եւ որովհետեւ ինչպէս Մովսէս, նոյնպէս Ղեւոնդ ընդունած են պատմագրելու յանձնարարութիւնը Բագրատունի իշխաններէն, պէտք է ենթադրել թէ անոնք լոկ կապարճակիրներն եղած են Բագրատուներու, արձակուած նետերը Բագրատունեան դիւանատներու մէջ մխուած պատրաստուած են· Բագրատունիներու զգածումները թարգմաններն են եղած Մովսէս եւ Ղեւոնդ:

Ծանօթանանք այժմ ի մեբճուստ երկու նախարարութիւններու մրցակցութեան:

Մուսէլեան, երբ նուաճեց Հայաստանը, 663ին «զպատիւ իշխանութեան (զօրացն) Հայոց» յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, որ ապա 685ին մինչեւ Խազարներու դէմ մղուած պատերազմի մէջ: Իրեն յաջորդեց Աշոտ Բագրատունի պարիկ (685—690): Աշոտի մահէն յետոյ կ'երեւայ թէ իշխանութիւնն յանձնուեցաւ (Վարազ-Տիրոցի՞ որդւոյն) Սմբատ Կիւրապաղատին: Վերջինս վախճանեցաւ հաւանօրէն 727ին (Մարկուարտ, էջ 25): Ղեւոնդ կը լռէ յաջորդին անունը· Թեւրեւս ըլլայ «Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետ Հայոց», որուն իշխանութեան տեւողութիւնը յայտնի չէ[18]: Յամենայն դէպս 732ին իշխանութեան թիկնածուները կային Մամիկոնեան եւ Բագրատունի նախարարութիւններէն: Այս թուին Հայաստանի ոստիկան կը կարգուի Մուսէ որդի Մահմետ· «իբրեւ հասանէր Մուսէ ի քաղաքն Դուին՝ յանդիման լինէին նմա նախարարք Հայոց: Եւ խօսի ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեան, եւ կոչէ առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունւոց, եւ տայր նմա իշխանութիւն պարիկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանաւ Հէշմայ· եւ բազում պատուով պատուէր զնա» (Ղեւ· 112): Այս ընտրութիւնը ժպդհութիւն կը պատճառէ Մամիկոնեաններուն· «Իսկ իմացեալ որդւոցն Սմբատայ[19] զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հէշմայ եւ զօրավարին Մուսէնոյ [նախանձեցան] եւ յոյժ խեղութեամբ կէին ընդ նմա, մինչեւ հասա-

[18] Դաւիթ Դունեցւոյ վկայաբանութեան մէջ (Հայապատում, բ· § 196) կը կարդամ· «Եւ հասեալ ի ժամանակս Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի (677—703) եւ Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճիկք սիրեալ ունէին զիշխարհս Հայոց, եւ առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս՝ Աբդլայ անուն, դառն եւ չարաբարոյ, որ միշտ հեգմամբ արեամբ անմեղաց զուարճանայր, յաղթմանէ չարին»: Աբդլային կը կալանաւորուի Դաւիթ Դունեցին եւ նահատակուի մահուամբ կը կատարուի 696, Յունուար 24, Բշ· կամ 703, Յունուար 22, Բշ· (Վկայաբանութիւնն ունի միայն «որ օր քան եւ երեք էր արեգ ամոյ, յաւուր երկշաբթու, ի վեցերորդ ժամու»): «Ցետ այնորիկ փութով ի տեղին հասանէին՝ Սարգսակ Ամատունեաց Եպիսկոպոսն... եւ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց, եւ Արտաւազդ Տորին եղբայր, բազում ազատօք· եւ իջուցեալ ի փայտէն՝ տարան ի Ս· Գրիգոր զնշխարս երանելւոյն Դաւթի... եւ զդիաթն որով խոցեցաւ, ընդ քան գահեկանի յինքն հայցեաց Մուշեղ սպարապետն որդի [Գրիգորիի՞] Մամիկոնէանի եւ Մարզպետի, զի խաչ ձեւացուցեալ պատուեսցի, յիշատակ ազգաց յազգս տոհմի իւրոյ»:

[19] Հաւանօրէն «Սմբատի» որդւոյն Մուշեղայ Մամիկոնեանի: Խօսքը Գրիգոր եւ Դաւիթ եղբայրներու մասին է, «որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան» (112): Սմբատ անունը Մամիկոնեան նախարարութեան մինչեւ այս թուականը անծանօթ է:

նէր զժաուելիան նոցա յականջս որդւոյն Մահմետի» (իմա՝ ոստիկանին Մուսէնոյ)· Եւ վաղվաղակի հրամայէ (Մուսէ) ունել զնոսա եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի՝ զԳրիգոր եւ զԴաւիթ, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան· Եւ զրկր ամբաստանութիւն զնոցանէն, թէ հակառակք եւ խռովարարք են իշխանութեանս Աշոտոյ: Եւ հրամայէր տանել զնոսա յեմանն կուշեցեալ, որ է անապատ, եւ դնել զնոսա ի կալանս բանտի մինչեւ ցվախճան կենաց իւրեանց» (էջ 112—113):

Զի պատճառաբաներ պատմագիրը, թէ ի՞նչ հիմամբ ժպդհ ընացին Մամիկոնեան եղբայրները Աշոտի ընտրութենէն: Անչուշտ ունէին անոնք թիկնածութեան իրաւունք· որմէ անարդար զրկումը վիրաւորանք եղաւ իրաւունքի: Մուսէն լսեց անշուշտ անոնց պահանջը Դունոյ նախարարական խորհրդին մէջ· բայց հզօր բազիով եւ հատու հրդին մէջ· բայց հզօր բազիով եւ հատու սրով լուծեց ինքնին վէճը, առանց իրաւունք հարցնելու: Այս տեղ կարելի է մտածել թէ Աշոտն ալ իր կարգին զործադրեց ճարտարութիւն՝ խնդրին ի նպատս իւր վերջաւորութիւն՝ Յամենայն դէպս Մամիկոնեան համար: Յամենայն դէպս Մամիկոնեան անապատը նեան եղբայրներու աքսորն եմնի անապատը վէճին վերջնական լուծումը չէր:

744ին ծագեցաւ Օմմայեանց եւ Աբբասեանց մէջ նոր քաղաքական կռիւը· Մուսէն, Հայաստանի երբեմնի ոստիկանը, Օմմայեան անկն, կ'ուզէր ամէրապետութեան աթոռը յինքն զրաւել: Այս չնոթի մէջ կը յայտնի աքսորականներուն բախտը· «յայնժամ զերծեալ որդիքն Սմբատայ ի կալանաւոր պատանդէն (բանդէ՞ն)... անկան ի Հայս: Եւ իբրեւ հասին յաշխարհս Հայոց, եկաւ սակաւ ինչ ժամանակի երթեալք ի կողմանս վաստուրական աշխարհին՝ խոչտանգանս եւ տաղնապ մեծ յարուցանէին ի վերայ երկրին: ...Ապա իբրեւ զիրս մարտին եւ զամրոս ժամանակին տեսին՝ սկսան վերատին եռակառակ լինել իշխանութեանն Աշոտոյ· եւ ամենայն ուրեք ջանային գայթակղութիւն դնել անձին նորա: Եւ յարձակեալ ի վերայ նորա ի պիչերի... կամէին սպանանել զնա»: Բայց Աշոտ «փախստական եղեալ ապրէր ի ձեռաց նոցա» (118—119): Աբբասեան Մամիկոնեան եղբարք սկսան կրկին հետապնդել իրենց իրաւունքը:

Հայաստանի նոր ոստիկանը՝ Սահակ որդի Մալիմ կ'երեւայ թէ Մամիկոնեան եղբայրներու կողմն էր· եւ չուզեց պաշտպանել Աշոտը: Վերջինս կը ստիպուի իր զօրը անձամբ ներկայացնել իր մեծ պաշտպանին, որ այս միջոցին Դամասկոսի առջեւ ճակատած էր իր մրցակիցներու դէմ: Առած իր հաւատարիմ զօրքը կ'ուղեւորի դէպի կուռի զաշտ: Հայ բանակին գալուստը այժ կու տայ Մուսէնին եւ կը տանի յաղթութիւնը (120):

Աշոտ կրկին հաստատուած իր իշխանութեան մէջ՝ յաղթական կը զառնայ Հայաստան· բայց եւ այնպէս «եւ յայնմհետէ ոչ առան· բայց եւ այնպէս «եւ յայնմհետէ ոչ առան· զադարեր Գրիգոր յերկնելոյ զհակառակութենէ վասն ինքնիշխանութեան Հայոց, եւ վասն երկիւղի բռնաւորութեան Յունաց, թէպէտ եւ վասն երկիւղի բռնաւորութեան, թէպէտ եւ վասն երկիւղի բռնաւորութեան Յունաց

հաշտութիւնը պատրիկին հետ. թափուած արիւնը վրէժ կ'պահանջէր:

Արքէն պատմագիրը ակնարկեց թէ Գրիգոր հնարքներ կը խորհէր եղբօր արեան վրէժը լուծելու:

Մուսաննի գահը հաստատ չէր. ներքին երկպառակութիւններով դրաված էր Դամասկոս: Հայ նախարարները ուզեցին օգտադործել այս խռովութիւնները եւ ապստամբելով Արաբացիներէն՝ ենթարկուիլ Յունաց կայսեր գերիշխանութեան: Գործին գլուխն էր Գրիգոր Մամիկոնեան, որ, ինչպէս պատմագիրը կը նկատէ, «զայս խորամանկութիւն նենգէր վասն հանելոյ զիշխանութիւնն յԱշոտոյ» (121): Աշոտ երկբնորանքի մէջ տատանեցաւ ժամանակ մը· բայց «ապա հաւանեալ ակամայութեամբ... առնէր միաբանութիւն ընդ Գրիգորի եւ ընդ այլոց նախարարացն, եւ դնէին դաշինս ուխտի առ միմեանս միջնորդութեամբ սէրունական Նշանին, անճեղոյ պահել զսէր միաբանութեան» (122): Հազիւ տարի մը անգործ անցուցած Տայոց լեռները՝ Աշոտ կը խորհի «մեկնել ի նոցանէ», այս ինքն ի սիրոյ միաբանութեան նախարարացն. զաղտագողի կը հեռանայ «եւ ոմանք ի նախարարացն ընդ նմա» եւ «կամէր միաբանել ընդ որդիան Իսմայէլի»: Փախստականին գիտացուրութեան վերահասու կ'ըլլայ «չարաչէրն» Գրիգոր. եւ «զվաղընջուց խորհեալ դաւաճանութիւնն ի գլուխ կամեցեալ տանել», կը հետապնդէ ուխտադրուժը մինչեւ ի գիւղն Հազր Բագրեւանդայ, կը ձերբակալէ եւ «տայր ի ձեռս ծառայից Դաւթի, եւ հրամայէր բառնալ գլուսաւորութիւն աչաց նորա» (749):

Դաւթի արեան վրէժը լուծուած էր: Աշոտ երկու աչքերէն կուրացած փոխադրուեցաւ իւր ապարանքը· «իսկ բարեդրուժն Գրիգոր որպէս ի մեծ արիութենէ դարձեալ՝ անկանէր ի քաղաքն Կարնոյ· եւ առաքէր ի կողմանս աւետիս գյաղթութեան իւրոյ: Եւ յետ բազում աւուրց հասանէր ի վերայ նորա դատաստանն Աստուծոյ ըստ արժանի գործոց իւրոց քանզի ուռուցեալ որովայն նորա՝ ուժգին վառնգիւ տապնապէր զանձն նորա. եւ այնպէս սատակէր ի կենաց անյիշատակ բարձեալ ի միջոյ: Եւ վոխանակ նորա կացուցին իշխան զեղբայր նորին զՄուշեղ սակաւ ինչ ժամանակս» (124): Ուստի Աշոտի իշխանութիւնը կրցաւ Գրիգոր ձեռք առնուլ (750), իբրեւ կայան ընտրելով Կարնին: Աշոտի մեծ պաշտպանը Մուսան չէր այլ եւս. եւ Աբբասեանք չուզեցին վրէժխնդիր ըլլալ Մուսանի պաշտպանեալին իրաւունքներուն ի նպաստ:

Աշոտ պատրիկ 13 տարիներ անցուց խաւարած աչքերով: Նա, ինչպէս պատմագիրը կը գրէ (124), կրցած էր հակառակ ամէն գժուարութիւններու ունել «գիշխանութիւնն ամս ԺԷ (732—750) վառաւորապէս պատուով քան զամենայն առաջին իշխանան»· վախճանեցաւ «բարւոք ծերութեամբ» 762ին: Կուրութեան այս 13 տարիներուն դարձնուեցան անչուշտ ալաքներ վրէժխնդրութեան Մամիկոնեան՝ յատկապէս բարեգրուժ Գրիգորի, ատեն ղէմ: Պատմագիրը, որ 790ին կ'արտայայտուէր Գրիգորի մասին այսպիսի գառնացած խօսքերով, գրի կ'առնէր առանց տարակուսի բագրատունեաց գաժութիւնները, յատկապէս Աշոտի որդիներու եւ թոռներու յիշատութիւնները, որոնց հետ ինքը մտերմական յարաբերութեան մէջ էր եւ անոնց յանձնարարութեամբ կը գրէր:

Եզան անչուշտ վարձեր հաշտութեան, Մամիկոնեան ճիւղերէն: Հաւանօրէն այս նպատակաւ տեղի ունեցած է Մամիկոնեան ներու տիրոջ Սամուէլի խնամութիւնը Աշոտի տան հետ: Սմբատ, Աշոտի որդին, որ յետոյ սպարապետը եղաւ հայկական բանակին, իբրեն կին առաւ Սամուէլի աղջիկը· 775ին Արծնիի առջեւ փեսայ եւ անոր ի միասին կ'ելլային պատերազմի դաշտին վրայ («Սամուէլ տէր Մամիկոնէից, որ էր... անոր Սպարապետին մեծի» (151):

Բայց տաքարիւն եւ յունամէտ Մամիկոնեանները հանդիստ չկարողացան կենալ արաբական ծանր լուծին տակ: 774ին Աբոսաէլազդ Մամիկոնեան, Համազասպի որդին աոջինը կ'ըլլայ որ կը բարձրացնէ ապստամբութեան դրօշը (138): Քիչ յետոյ կ'միանայ նաեւ Մուշեղ որդի Հրահատայ կոմսի, նախարար է տանէ Մամիկոնեան (139). իբրեն հետ կը տեսնուի նաեւ Սամուէլ տէրն Մամիկոնէից (151). որոնք իրենց կը յանկուցանեն նաեւ Հայոց սպարապետը՝ Սմբատ, Մամիկոնեան տան փեսան: Ապստամբութիւնը ընդարձակ չափ կ'առնէ, բայց կը յանդի անյաջողութեան: Թէ Մուշեղ եւ թէ Սամուէլ կ'ինկան պատերազմի դաշտին վրայ:

Յաղթական թշնամին հետամուտ եղաւ

նաեւ Մամիկոնեան տան մնացորդներուն, «ի բագրեւանդ եւ ի սահմանակիցս նորա» բնակիչ ընելու ապստամբութեան սպրդիչները. մինչեւ անդամ «վարչին ուժգին· հետութեամբ ընդ քահանայս եւ ընդ մանուղնս եւ ընդ պաշտօնակիցս նոցին, իբրեւ առաջնորդք նոցին՝ որք վախճանեցան ի պատերազմին» (152):

Մամիկոնեանց համար կենաց եւ մահու խնդիր էր պատերազմը· անոր անյաջողութիւնը եղաւ պատճառ իրենց բնաջնջման քաղաքական ասպարէզի վրայ: Ասպարէզը մնաց Բագրատունի տան Բագարատեան ճիւղին, չնորհիւ Աշոտ Սահակեանի արարքին քաղաքականութեան, որուն եւ յանձնուեցաւ հետեւորդն Հայաստանի իշխանութիւնը այնուհետեւ. գիտենք որ 785ին սպարապետութիւնը Բագարատ Բագրատունեայն ձեռքն էր, որ Աշոտի եղբայրն կ'երեւայ:

«Մուշեղ Մամիկոնեանի երկու որդիք եւ չորս դստերք մնացին. անդրանիկին Շապուհ անուն. որք անկան յերկիրն Վասպուրական, ղրես Եսդան զերկոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ի պատճառս հօր նոցա եղեւ աղէտն մեծ (անչուշտ՝ առ Աբճէլիւ). եւ մի ի քերց նոցա ետ գինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն Իսմայէլացւոյ՝ բիկունս առնելով զնա» (Վարդան, 76): Միւս աղջիկներու մասին խօսք չկայ պատմութեան մէջ: Ուշագրութեան արժանի են պատմագրին (անչուշտ ի բանից Շապհոյ Բագրատունւոյ) խօսքերը՝ «թիկունս առնելով զնա»: Մուշեղի դուստրը որո՞ն դէմ «թիկունք» պիտի ըլլար: Անոր տարակուսի Արաբներու ունեցած է: Առանց տարակուսի Արաբներու պղպջինչ քաղաքականութեան եւ կամ բազմաթիւ Արաբ սպարապետներու, յատկապէս Սմբատ սպարապետներուն՝ Աշոտի եւ Շապուհի դէմ, պետի որդիներուն՝ Աշոտի եւ Շապուհի դէմ, որոնք ի մօրէ նոյնպէս Մամիկոնեան ըլլալով, օգնութեամբ Բագարատեանց ջանք ըրած են իրենց ժառանգութիւն ձեռք անցնելու Մամիկոնեանց եւ կամաւորականաց կալուածները: Բայց Ջահապ երկար ժամանակ ընդդիմացաւ բռնադրուելէ իւր կնոջ իրատուներուն. կռիւները Ջահապի տան եւ Բագրատունիներու մէջ չարունակուեցան մինչեւ Թ. դարու առաջին քառորդը:

Ահա այս միջոցին կը մասնագրէին Ղեւոնդ եւ Մովսէս: Թարմ էր դեռ յիշողութիւնը Աշոտ Պատրիկի եւ Գրիգոր Մամիկոնեանի անհաշտ թշնամութեան, զոհ եղած նենգաւոր դաւադրութեան, որուն զոհ 774/75ին Մամիկոնեանց թևլաղրութեամբ եւ առաջնորդութեամբ ձեռնարկուած ապստամբութեան չարաչար հետեւութիւնները: Այդ ներու եւ որբերու անէծքները կը լսուէին: Եւ որովհետեւ Մամիկոնեաններն էին պատմութեան կը վերաբերէին, կնոջ եւս պատմութեան մէջ, վրէժխնդրական զգացումը կը թևլամէջ, այժմ խեղաթիւրել պատմութեան դրէր ներուն կատարած դէպքերը, Մամիկոնեաններու ներքեւ անցելոյն մէջ՝ վերապրելով ուրիշ նաիսկ Խորենացի հանդէպ Մեհրուժան Արծրունւոյ, որ ուրացած քրիստոնէութիւնը, գրժած Հայոց արքային, անցած էր Պարսից կողմը (Գ. 29): «Ցեղ մահաւանն Աբրչակայ դամարեաց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մեհրուժանայ, եւ արձակեաց ի Հայս, ի նա հատատալով գաչխարհս: Եւ առեալ նմա կին զդոյր իւր գՈրմիզդուխտ, եւ հրամարակս բազում չինից եւ գաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին. եւ խոստացաւ տալ նմա գՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ գնահարան նուաճելով՝ ի գէն մազդեզանց գաչխարհս զարձուսցէ: Որոյ յանձն առեալ եւ եկեալ... գամենայն կարզ քրիստոնէութեան չանայր խափանել...» (Գ. 36): Ձիրաւ գաչսի ճա-

© National Library of Armenia

կատամարտէն եաքը, ուր պարսկական ոյժը պարտութիւն կրեց, Մեհրուժան կ'արժանանայ այսպիսի բախտ. «Բայց ամբարշտին Մեհրուժանայ վիրաւորեալ ձին՝ ոչ կարաց երազել ընդ վախճանայն. որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն Հայոց Սմբատ, եւ զրոս ընդ նմայն էին կատարեալ՝ ձերբակալ առնէ զվաշուէրն յիզիը չամբին կոզայվախ: Եւ զմտաւ ածեալ, թէ զուցէ թաւիշէ զնա մեծն Ներսէս, այնուիկ ազատ առ ոչ ածէ ի բանակին. այլ զանգիօքն գտանէ պատրաստական առ ի կռուատ ամբարշտին զոմանս խորանատուրս հուր լուցեալ, եւ չամփուր երկաթի՝ մխ խորովելոյ· զոր ջեռուցեալ, կրկնեալ բոլորեալ որպէս պսակ, եւ յոյժ արտաչէկ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեհրուժան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. եւ ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեացդ»: Եւ մինչդեռ տաքն էր իրրեւ զհուր՝ եդ ի գլուխն Մեհրուժանայ, եւ այնպէս ատատակեցաւ չարն: Եւ յայնմհետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ» (Գ. 37):

Ի դէմս Արծրունւոյս ուրուագծուած է Համազասպ եւ Սահակ արծրունիներու կըրտսեր եղբօր՝ Մեհրուժանի պատկերը, որ 786ին ուրացած էր քրիստոնէութիւնն եւ քէչ յետոյ սպանուած: Կը պատմէ Ղեւոնդ (163), թէ Մեհրուժան ահաբեկած մահուան երկիւղէն եւ չլացած ոսոխականին խոստումներէն «խորատակէր զքաղցր լուծ հաւատոյն որ ի Քրիստոս· եւ որոշէր ի հօտէն տեառն եւ զգեցոյր զկերպարան գայլոյ»: Կ'աւելցնէ այս խօսքերու վրայ վկայագիրը· «յանձն առնոյր... զօրէնսգրութիւն նոցա արտատպէս թլիատել... եւ ելեալ իշխանական ճոխութեամբ (կամէր) զալ մտանել յաշխարհն Վասպուրական, տիրել փոխանակ եղբարց իւրոց: Զայս լուեալ Դաւիթ Մամիկոնեան փութացաւ վաղվաղակի ընդ առաջ նորա· պատահեաց նմա եւ եհատ զգլուխ նորա եւ եբարձ զնախաւինս նորա ի տանէն Արծրունեաց» (Վկայաբանութիւն, Սուրբք Հայկականք· ԺԲ. 67—68): Այս տեղւոյն մենք յետոյ նորէն պիտի անդրադառնանք· եւ պիտի տեսնենք, որ Մամիկոնեանը Բագրատունի մըն է, Սահակ Բագրատունւոյն եղբայրը, որուն յանձնուած էր ի բացակայութեան Արծրունի եղբայրներուն՝ Վասպուրականի իշխանութիւնը, խնամակալի տիպարով, որովհետեւ Դաւիթ եղբայրն էր վասպուրականի տիրուհւոյն: Բագրատունի մը տարաշէկ չամփուրը բոլորած կը պսակէ ուրացեալ Մեհրուժանի գլուխը՝ թագադիր տպաւորութեան տիպարով, Բագրատունի մը զարձեալ սուր չղացուցած կը կտրէ ուրացեալ Մեհրուժանի մը գլուխը, խնամակալի տիպարով: Վկայագրի համաձայն զէպքը պատահած է Վասպուրականի տահմաններէն դուրս: Յովհաննէս կ'ենթադրէ, թէ ճիշդ տեղն կ'ակնարկէ երբ կը գրէ· «յիզիը չամբին կոզայվախն»: Կոզովիտը Բագրատունեաց հովտաբաժինն էր եւ անկէ կ'անցնէր ճանապարհը Դունէն դէպի Վասպուրական:

Մեհրուժանի սպանութեամբ Վասպուրականը կ'ենթարկուէր Բագրատունիներուն, թէեւ խնամակալութեան տիտղոսով: Արիւնոտ ձեռքը կը լուացուի մեկնութեամբ թէ «հերաձ զնախաւինս ի տանէն Արծրունեաց»: Ղեւոնդ ունէր յոյս, թէ Մեհրուժան կը փոխէ զայլ կերպարանքը. նաեւ Մովսէս վստահ էր թէ Ներսէս մը կարող էր մտքի փոփոխութիւն յառաջ բերել ուրացեալին մէջ· բայց Բագրատունի իշխանները սիրած են դործել արագ եւ ներկայացնել իրողութիւնը fait accompli:

Զեմ կասկածիր թէ Մովսէս ծանօթ էր 785ի զէպքերուն. եւ Մեհրուժանի ուրացութիւնն եւ սպանութիւնը ուզած է նա խորհրդաւոր կերպով նշել իր Պատմութեան մէջ յանձին նոյնանուն Արծրունւոյ: Փաստ, որ հոս գլխաւոր առաջնորդն եղած է Խորենացւոյ, չի պիտեր Մեհրուժանի սպանման այս մանրամասնութիւնները. անոնք Մովսէս Խորենացւոյ հարազատ տեղեկութիւններն են:

(Շարունակելի)

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՀՆԶԵՐԵՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եչ, իւ:

Ահաւասիկ երեք հայերէն բառեր· բա-րի՛բար [1], կի՛սբար, գզրա՛ր: Վերջին երկուսը գաւառական բառեր են եւ չկան Առձեռն բառգրքի մէջ: կի՛սբար նշանակում է մէկի հետ ընկերովի տուն վարձող կամ վարուն ցանք անող· իսկ գզրա՛ր նշանակում է վարձով բուրդ ու բամբակ գզող: Երեք բառերն էլ կազմուած են «արար» բաղադրիչով եւ վերականգնելի են իրը բարի-արար, կիս-արար եւ գզ-արար (համ· կէս-կիսել, գզել): Զուգադրենք այս բառերն ու իրենց հնչական տարազները·

բարի-ա՛րար ⏑ ∪ ⏓ — բարե՛բար
կի՛ս-արար ⏓ ∪ — կի՛ս(ա)բար
գզ-արա՛ր — ∪ ⏓ գզ(ա)բա՛ր:

Մենք տեսնում ենք, որ «բարերար» բառի մէջ ի եւ ա ձայներն իրար ձուլուելով՝ ուռած են ե: Միեւնոյն ա ձայնը, չնչին տարբերութեամբ, առաջ կամ յետոյ գալով՝ մէկ երկու բառերի մէջ պարզապէս սղած եւ կորած է:

Մանր քննութեան առնենք «բարերար» բառի պարագան: Ան նախապէսական հայ մարդը, որ առաջին անգամ բարդեց բարի եւ արար բառերը, անշուշտ հնչում էր բարիարա՛ր կամ բարիարա՛ր: Դառնալով հանրութեան սեփականութիւն եւ երկար ժամանակ ու հազարաւոր բերաններէ մէկ հնչուելով, այդ բառի իա խումբն սկսեց արտաբերուիլ իբր ե: Այդ բառի մէջ ի-ն չքացած չէ, այլապէս բառը պիտի հնչէր բարիբար· եւ ոչ «արար» բառի առաջին ա-ն է չքացած, այլապէս բառը պիտի հնչէր բարիրար· երկու ձայնները «զիմիացան» ձուլուած են իրար եւ ուռած են մի պէս» ձուլուած են իրար եւ ուռած են մի նոր արդիւնք, որ նման չէ բաղադրիչ տարրերէն եւ ոչ մէկին: Ե-ը ի չէ եւ ոչ ա, այլ երկուքի եւ ոչ մէկին: Ե-ը է՛ է եւ ոչ ա, այլ նրանց ձայլ արտաբերութիւնն է:

Ինչո՞ւ համար իա խումբը ուռած է ե: Եթէ ուշադիր դիտենք, կը տեսնենք, որ ի արտաբերելու համար անհրաժեշտ է առատ նաշարերի աւելից ցեղ բացուածքը, իսկ ա արտաբերելու համար՝ աւելից լայն բացուածքը [2]: Այսպիսով իա խումբն արտաբերելու համար պէտք է աւելորդ անդամները անդադրմելիօրէն անցնել աւելորդ անդամներէն անդադրմելիօրէն անցնել ամենալայն բացուածքին: Եթէ այդ խումբն նախ ի եւ ապա՝ ա, մենք կարող ենք դիւրութեամբ անցնել աւելորդ անդամներէն ամենանեղ բացուածքին եւ որոշապէս արտաբերել ի — ա: Սա կը լինի մի դիւրաւարեալ արտաբերութիւն եւ թէ՛ ի-ն թէ՛ ա-ը որոշ չափով չեզոտուած կը լինեն: Բայց եթէ անխուսափելի եւ անընդհատաբար արտաբերենք այդ խումբը, մենք կը նկատենք, որ ի-ի պատճառով լիակատար ա արտաբերել չենք կարողանում, ուրիշ խօսքով՝ դժուարանում ենք ամենանեղ բացուածքից ամենալայն բացուածքին, միջօրէն անցնելու ամենալայն բացուածքին, ուստի մեր արտաբերած ա-ը սոսկում է մի քանի մեր արտաբերած ա-ը սոսկում է մի երանգ, որ յիշեցնում է a ձայնի արտաբերութեան, որ յիշեցնում է a ձայնի արտաբերութեան, որ կայ ئَ բառի մէջ· ուրիշ խօսքով՝ ի-ի ետեւից ա-ը արտաբերում է քիչ մը լիաբերան ա-ը արտաբերում է քիչ մը լիաբերան ա-ը արտաբերում է շեղբերան: Մի եւս կողմից ա-ն իր հերթին շեղբերան: Մի եւս կողմից ա-ն իր հերթին ազդում է ի-ի արտաբերութեան վրայ եւ նրան գարձնում է կիսաձայն: Արտաբերական ազդում է ի-ի արտաբերութեան վրայ եւ նրան գարձնում է կիսաձայն: Արտաբերական այս մրցումի մէջ յաղթանակում է ա-ը եւ այս մրցումի մէջ յաղթանակում է ա-ը եւ այս մրցումի մէջ յաղթանակում է ա-ը եւ առում է ի-ն, գառնալով մի յոլա -y, առում է ի-ն, գառնալով մի յոլա -y, որով ստանում ենք ձայների մի կեղծարարական խմբակցութիւն -yä, որ մեր ե-ն է: Նախ եւ առաջ խմբակցութիւն -yä, որ մեր ե-ն է: Արտաբերական այս երեւոյթը կարող ենք բանաձեւել աւելով թէ իա խումբի միանական արտաբերութեան ժամանակ ի-ն դառնում է յոլա -y, իսկ ա-ը հնչում է չեզ· իսկ նրանց ձայլ արտաբերութիւնը

իա > ե· կամ՝ ia > yä > ye:

Այսինքն՝ իա խումբը թէ՛ այն դէպքում երբ ա-ը չէա ունի եւ թէ՛ այն դէպքում երբ չէա չունի՝ ձայլ արտաբերումով տարբեր չէա չունի՝ ձայլ անչէա է:

Նկատելով «բարերար» բառի պարագան կարող ենք մեր մշակած տարազին տալ մի նոր դուզահեռ·

իա՛ > ե՛· կամ՝ iá > yä́ > yé́:

*Ինչպէս տեսնենք, մենք կարող ենք գիտենալով «բարերար» բառի պարագան, մեր ուրիշ տեսակէտից, մենք կարող ենք մի ուրիշ տեսակէտից, մենք կարող ենք մի ուրիշ տեսակէտից, մենք կարող ենք մի